

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Мартюк Аліна Сергіївна –
аспірант заочної форми навчання
Національної академії внутрішніх
справ

ВПЛИВ ДЕКАБРИСТСЬКОГО РУХУ НА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Здійснено історико-правовий аналіз впливу декабристського руху на формування державно-правової думки в Україні. Досліджено діяльність українських діячів та об'єднань після повстання декабристів, встановлено, що основна особливість декабристського руху на території України полягає у формуванні національного проекту та ідеології.

Ключові слова: декабристи; політика; право; держава; Україна.

Осуществлен историко-правовой анализ влияния декабристского движения на формирование государственной-правовой мысли в Украине. Исследована деятельность украинских деятелей и объединений после восстания декабристов, установлено, что основная особенность декабристского движения на территории Украины заключается в формировании национального проекта и идеологии.

Ключевые слова: декабристы; политика; право; государство; Украина.

In the article the historical and legal analysis of the impact of the Decembrist movement for the formation of public-legal thought in Ukraine. The author investigated the activities of Ukrainian activists and unions after the Decembrist uprising and found that the main feature of the Decembrist movement in Ukraine is the formation of the national project and ideology.

Keywords: Decembrists; politics; law; government; Ukraine.

Історіографія декабристського руху в Україні досить ґрунтовно та всебічно досліджена. Однак сьогодні потребують глибокого переосмислення і нової інтерпретації багато аспектів діяльності декабризму, зокрема тих, що визначили перебіг і закономірності української історії. Серед історіографічного комплексу праць слід виокремити дослідження визнаних фахівців з історії руху декабристів Д. Багалія [1], В. Базилевича [2],

Ю. Охримовича [3], Г. Казьмирчука [4; 5], Р. Конта [6], а також матеріали “Декабристських читань” [7], у яких висвітлюються актуальні питання з історії декабризму в Україні в контексті розвитку модерних підходів.

Початкова роль у перетворенні козацької ідентифікації як домінуючого аргумента українського визвольного руху на власне національну самоідентифікацію належить декабризму. Козацька ідентифікація звертала увагу лише на культурну (яка була народною, тобто раціонально невизначеною) і соціальну (пріоритет надавався козацькій старшині як державотворчій еліті) її складові. Її політична невідповідність виявилася в тому, що православ'я стало власне російським чинником існування держави, тенденції розвитку освітньої політики визначалися згідно з інтересами самодержавства; різке протиставлення “старшина – народ” на основі авантюрно-козацької ментальності відірвало перших від істинних потреб народу, призвівши до вертикального розшарування, що виявилось у відмові від національних традицій заради матеріального добробуту й можливості впливати на політику імперської влади. За такої історичної ситуації не слід було очікувати на появу ідеї, яка могла бути парадигмою національного розвитку, раціональною позитивною програмою дій. Національна самоідентифікація об'єднала всі компоненти, заклавши підґрунтя для появи нової ідеї.

Декабризм як політичне й культурне явище сформувався під впливом взаємодоповнювальних факторів. Саме він зробив значний внесок у процеси політичної перебудови імперії. З'явився новий на той час сенс у розумінні ідеології як засадничої системи політичного руху епохи капіталістичної трансформації. Відомо, що більшість національних міфів сформувалася в XIX ст. [8, с. 30]. Національний міф є наслідком символічного сприйняття перебігу подій в історії, яке свідомо і несвідомо типологізує певну кількість і якість відповідних ситуацій, що відбулися в минулому [9, с. 75]. У динаміці соціокультурних процесів XIX ст. такі ситуації породжені, як правило, глобальними (Просвітництво, Велика французька буржуазна революція, масонство) або локальними (декабристський рух) процесами, що позбавляють однозначності колишню систему політичних цінностей.

Одним з найбільш поширених у декабристознавстві є великоросійський міф, за яким декабризм повністю належить російському народу. У російській історіографії це твердження сприймається як аксіома. З ним згодні й багато українських істориків, зокрема В. Верига та Я. Грицак. Наприклад, В. Верига безапеляційно резюмує: “Отже, повстання декабристів, хоча й зачепило Україну, не мало нічого спільного з українським визвольним рухом, і навіть, якби воно перемогло, то для України воно не несло нічого хорошого” [10, с. 89]. Той факт, що лідери українського визвольного руху М. Драгоманов та С. Єфремов мали щодо цього іншу думку, шановний дослідник ігнорує.

Визнаючи провідну роль російського компонента в таємних організаціях, не можна не відзначити їх поліетнічний склад і тісний зв'язок з Україною, у якій у Тульчині та Полтаві діяли управи Союзу благоденства, а згодом – Південне товариство, Товариство об'єднаних слов'ян і низка менш відомих організацій, було створено

найдемократичніший проект російської Конституції – “Руська Правда”. В Україні були “родові гнізда” декабристів: Муравйових-Апостолів у Полтавській губернії, В. Давидова та братів Поджіо – у Київській.

Важлива проблема декабристознавства – міжнаціональний діалог у декабристському русі, участь у ньому представників різних народів та етнічних груп [9, с. 30]. Предметом дослідження сучасних учених уже стали відмінності в поглядах декабристів на питання Конституції, збройного виступу тощо. Декабристознавці вбачають причини розмаїття поглядів у соціальному та майновому становищі, участі у війні 1812 р., віці тощо. Проте ігноруються такі важливі чинники, як національність і релігійна належність. На наш погляд, безсумнівно, що православний нащадок української шляхти сприймав проблеми декабристського сьогодення інакше, ніж православний російський дворянин, лютеранин-німець в енному поколінні чи католик, син вихідців з Італії.

Одним з перших, хто розглянув питання про місце декабристів в історії України, намагаючись пов'язати декабризм із попередніми й наступними українськими опозиційними рухами, був С. Єфремов. Він висунув гіпотезу про спадковість українського федералізму ХІХ ст. у ланцюзі: масонська ложа “Об'єднані слов'яни” – Товариство об'єднаних слов'ян – Кирило-Мефодіївське товариство [6]. Ще раніше звернув увагу на безперервність розвитку федеративно-демократичного руху в Україні М. Драгоманов. Звертаючись до видавця “Колокола”, він писав: “Ідеї Костомаровського гуртка, безперечно, становлять ланку, що об'єднує прагнення Товариства об'єднаних слов'ян, яке виникло в Київській губернії в 1823–1825 рр., із принципами “українофілів” і “хлопоманів” 60-х років та українських федералістів-соціалістів нашого часу” [7, с. 12]. Щоправда, М. Драгоманову не були відомі програмні документи Товариства об'єднаних слов'ян.

Декабристський рух в Україні був тісно пов'язаний з масонством. Масонські ложі в Україні, на думку С. Єфремова, виявляли тенденцію “...перетворитися на українське масонство й служити завданням українського громадського руху”, а найближчими до українства були полтавська ложа “Любов до істини” та київська “Об'єднані слов'яни” [11, с. 695]. Його підтримав Д. Дорошенко, зауваживши, що членами масонських лож, зокрема ложі “Об'єднаних слов'ян”, були українці, росіяни й поляки, “...її назва вказувала на прагнення до встановлення дружніх стосунків між усіма трьома народами”. Зрештою, масонство дало життя і суто політичним товариствам, “з яких одні ставили собі загальноросійські й навіть загальнослов'янські цілі, а інші – суто українські” [12, с. 234–235].

С. Єфремов визнав, що організаційний зв'язок між ложею “Об'єднані слов'яни” та Товариством об'єднаних слов'ян визначити важко, але характерна назва й деяка схожість у програмах організації дали змогу йому припустити певну ідеологічну спадковість двох організацій [13, с. 6]. Дослідник зазначав, що в програмних документах Товариства об'єднаних слов'ян українці не згадуються як окремі слов'янський народ, але констатував, що вплив “місцевого ґрунту” виявлявся поки що в загальнослов'янській і федералістичній ідеях. Лідери “слов'ян” П. Борисов, Я. Драгоманов, І. Горбачевський “мали вже й

зерно національної української свідомості". З інтересу до слов'янства, з федералізму почалася українська ідея.

Виняткову роль у розвитку української ідеї С. Єфремов відводив Малоросійському товариству В. Лукашевича, яке, на його думку, було допити численне і мало відносини як з російськими, так і з польськими політичними організаціями. Його лідер, колишній член масонської ложі "Об'єднаних слов'ян" В. Лукашевич, був "живою ниткою", що пов'язувала київські опозиційні кола з їх однодумцями на Лівобережжі, з полтавською ложою "Любові до істини", активними членами якої були І. Котляревський, В. Кочубей, В. Тарновський, та з гуртком автономістів, що купчився навколо відомого князя М. Репніна.

С. Єфремов уважав, що в Україні точилася боротьба між федералістичними елементами, осередком яких було Товариство об'єднаних слов'ян, і централістськими, що гуртувалися в Південному товаристві. Він доводив, що об'єднання двох товариств є "суцим нещастям" для розвитку федеративної, а в подальшому й української національної ідеї. Централізм затягнув федералістичні елементи в Україні в ту гру, що завершилася не тільки повним розгромом таємних товариств, а й паузою в громадському розвитку [13].

На наш погляд, твердження С. Єфремова про "цілковиту протилежність в ідеології й тактиці" Товариства об'єднаних слов'ян та Південного товариства сформувався під впливом "Записок" І. Горбачевського, які дослідник доволі часто цитував у своїх працях. Очевидно, що інкорпорація "слов'ян" до складу Південного товариства передбачала прийняття єдиної програми дій, що було б неможливо за наявності істотних суперечностей.

Д. Дорошенко розглядав рух декабристів в Україні в контексті українського національного відродження й опозиційних настроїв українського дворянства. Причину цих настроїв історик убачав у небажанні російського уряду "визнати за українською шляхтою дворянських прав у повному обсязі" [14, с. 503]. Отже, сприятливий ґрунт для виступу проти царату в Україні склався раніше ніж у Росії.

Теорії українського декабризму завершеного вигляду надав Г. Сергієнко. Він акцентував увагу на тому, що Україна стала одним з головних осередків декабристського руху, оскільки там і в XIX ст. ще жили волелюбні козацькі традиції [15, с. 30–31]. Особливу увагу дослідник приділив виявленню впливу декабристів на розвиток революційного руху в Україні. Зібрані факти засвідчили про вплив повстання на селян, інтелігенцію, студентство (опозиційні настрої в Харківському університеті, справа про "вільнодумство" в Ніжинській гімназії, селянські рухи). Під впливом ідей декабристів виникла низка опозиційних гуртків, найвідоміший з яких Кирило-Мефодіївське товариство [15]. Учений зазначав, що справу декабристів продовжило наступне покоління борців, які в нових умовах шукали правильної теорії та шляхів перебудови суспільства, поступово позбуваючись помилкових уявлень декабристів, їх невір'я у творчі сили та революційні можливості народних мас.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – це епоха, що увінчалася "весною народів", коли замість середньовічного розуміння народу (як

групи підданих монарха) утверджувалося сучасне (як носія влади). Із зародженням капіталістичних відносин змінювалася структура суспільства. В умовах формування національної інтелігенції проблеми демократизації державного устрою усували на другий план автономістські прагнення. Епоха Гетьманщини ставала "світлим минулим", уже недосажним. Нові реалії вимагали формування нової опозиції. Нею стало Товариство об'єднаних слов'ян. Декабристи-українці, представники збіднілих дворянських родин першими поставили питання не про автономію України в складі Російської монархії, а про створення нової федерації слов'янських народів. Хоча українці і не згодуються як окремий народ у програмних документах Товариства об'єднаних слов'ян, Україна, безперечно, належала б до цього союзу.

Сьогодні перед декабристознавцями стоїть завдання прискіпливіше поставитися до висновків наших попередників, усунення як однобічного революційного підходу, так і новітніх інсинуацій досліджуваної проблеми. Звичайно, ми не закликаємо до критиканства, оскільки воно не може бути рушієм у вивченні будь-якої проблеми. Праці наших попередників є не тільки цінним джерелом історіографічних думок та фактологічного матеріалу, а й стимулом, що сприяє подальшому розвитку декабристознавства. Інколи навіть хибні висновки можуть дати позитивні результати, оскільки для їх спростування проводиться значна наукова робота. Порівняння думок українських і російських декабристознавців здатне розв'язати суперечливі питання руху декабристів. На наш погляд, перед дослідниками руху "споборників святої волі" стоять доволі непрості завдання, адже уточнення і конкретизації потребують майже всі головні проблеми руху декабристів [16, с. 6]. Серед найважливіших такі:

- 1) розширення джерельної бази досліджень, пошук нових матеріалів і документів про окремі аспекти руху декабристів;
- 2) активізація вивчення конкретно-історичних та загальноісторичних проблем руху декабристів, уточнення місця і ролі декабризму в українській історії;
- 3) взаємини декабристів та навколодекабристських організацій, а також масонів, вивчення матеріалів про Малоросійське товариство, одеське Товариство незалежних, грецькі конспіраційні організації;
- 4) національне питання в державотворчих концепціях декабристів, творче осмислення декабристського спадку діями українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст., зокрема розвиток М. Драгомановим федералістичної ідеї Товариства об'єднаних слов'ян;
- 5) поглиблене вивчення регіональної тематики руху декабристів на краєзнавчому рівні;
- 6) теоретико-методологічне осмислення головних методів і принципів декабристознавства;
- 7) координація сил учених України й інших пострадянських держав у розробленні питань руху декабристів, узагальнення існуючих напрацювань.

Декабристський рух створив позитивний інтелектуальний ґрунт для генези потужного українського руху. Двома головним положеннями

українського руху були нове розуміння ідеології та орієнтація на європейські ідеї, що виявилось в подальшому розробленні української ідеї на засадах зіставлення козацької та слов'янської ідей. Розвиток декабристського руху ідейно залучив Україну до західноєвропейського контексту світового історичного процесу в XIX ст., футурологічно визначивши тенденції розвитку вітчизняної історії на все XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалій Д. Декабристи на Україні / Багалій Д. – Х. : Держвидав України, 1926. – 56 с.
2. Базилевич В. Декабристи на Київщині 1825–1925 / Базилевич В. – Х. : Держвидав України, 1926. – 64 с.
3. Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст. Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова / Ю. Охримович. – К., 1918. – Ч. 1 : Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова. – 1918. – 146 с.
4. Казьмирчук Г. Д. Українське декабристознавство / Казьмирчук Г. Д. – К., 2002. – 282 с.
5. Казьмирчук Г. Д. Сучасне декабристознавство: реалії та перспективи розвитку / Г. Д. Казьмирчук // Декабристи в Україні: дослідження і матеріали : Т. 3. – К., 2003. – С. 185–204.
6. Конта Р. М. Історіографія державотворчої ідеї в масонських ложах в Україні в першій чверті XIX ст. / Конта Р. М. – К., 2003. – 19 с.
7. Декабристські читання : тези міжнар. наук.-теорет. конф. Вип. IX / відп. ред. Г. Д. Казьмирчук. – К., 2004. – 69 с.
8. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Грицак Я. – К., 2000.
9. Реєнт О. П. Україна в імперську добу XIX – початок XX ст. / О. П. Реєнт. – К., 2003.
10. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVII – початок XX ст.) / Верига В. – Л., 1996.
11. Єфремов С. Масонство на Україні // Єфремов Сергій. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / упор., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – 695 с.
12. Казьмирчук Г. Д. Українське декабристознавство / Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш. – К. ; Черкаси, 2002.
13. Єфремов С. Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові) / С. Єфремов // Декабристи на Україні : зб. пр. комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1926.
14. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Дорошенко Д. І. – Л., 1991.
15. Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні / Сергієнко Г. Я. – К., 1975.
16. Смолій В. Вітальне слово / В. Смолій // Декабристські читання : тези міжнар. наук.-теор. конф. Вип. IX. – К., 2004. – С. 6.